

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ВИХРЕСТ ОЛЕКСАНДЕР

Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією*, серед десятків шаблонних документів, у котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів, — увагу мою притягнув до себе один з таких судових протоколів, списаний в лубенським магістраті, засуд розбійника єврея-вихреста Олександра.

З нескладного сірого оповідання магістратського писаря, з-під сухої формалістики, приписаної “Порядком” міських судів процедури, блиснула мені ясна іскра світлого пориву людської душі й освітила все. І понуру обстанову лютого середньовічного права, перехованого в старій, задушливій атмосфері міського життя тих часів упадку. І всю отсю тяжку безвихідну замотанину, над котрою хвилевою бурєю пролетіла Хмельниччина 1648-го року, не здужавши вирвати українського життя з суперечностей й аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічнім стані між злобою розжалених і гнівних панів месників і неутोलимою ненавистю всеї підвладної маси, схвильованої повстанням. І всіх отсих нещасних, захоплених, вирваних зі звичайних обставин життя, що полетіли по похилій площі бандитства серед загального розпаду життя — пропащих людей в роді братів-вихрестів*.

Можливо, щільно тримаючися протоколу і тільки збираючи докупи, очищуючи і порядкуючи його кошлавє, безладне оповідання, я переказую отсю історію.

Коли в грудні 1648-го року гетьман Богдан Хмельницький пішов з-під Замостя на Україну і війну вважали скінченою, — різні утікачі, поляки й євреї, що повтікали до Польщі, стали повертатися на свої попелища*. Між ними й орендар Маєр з Базалії* зі своєю сім'єю поспішив до свого волинського містечка, хочаби довідатися, що діється з його господарством і орендою.

Діставшись по всяких пригодах до Базалії, пристали вони в господі єврея Мошка, де мешкав їх фірман, з котрим вони приїхали, й пішли обходити давніх знайомих. Вість про приїзд з Польщі багатого орендаря, що, певно, привіз із собою великі гроші, пішла по містечку — хвилювала різний неприкаяний люд, вибитий з колії останніми розрухами.

Коли орендарі вернулися з вечері, на яку був запросив їх знайомий міщанин, вони довідалися, що до них приходив до Мошкової господи єврей-вихрест Олександр з кількома товаришами, питалися їх фірмана про Маєра і сім'ю його і про “наші гроші жидівські”, — як оповідав потім Маєрові зять.

Фірман не хотів їм багато оповідати, тоді вони почали його бити, мучити, щоби видушити з нього відомості. Довідавшись, скільки удалось, пішли собі. Коли євреї вернулися з вечері, фірман їм се все оповів.

Євреї зміркували, чим воно пахне, але лишилися там же на ніч, тільки взялися на всякі способи, щоби оборонитися від нічного нападу. Вони міцно замкнули двері у своїй хаті і попросили господаря, що мешкав у тім домі, аби він позамикав добре двері і вікна в сінях; жінка господаря була тоді хора по породіллі, і він її перепровадив до сіней і був там коло неї.

Бувши певні, що сїни добре замкнені, жиди поклалися спати.

Але господар був у змові з компанією Олександра. Коли євреї поснули, він відчинив сїни Олександрові й його товаришам. Олександр з братом-вихрестом Яцком кравцем, Панасом броварником й Яцком Тягликом вдерлися до господи, де ночували євреї, — й стали їх бити.

Олександр кинувся насамперед на Маєрового зятя і вдарив його рогатиною по плечах так, що рогатина злетіла з дрючка, потім кинулися вони на старого Маєра і почали його страшити і бити, добиваючися від нього грошей.

Зять тим часом вимкнувся з господи. Орендар скористав з замішання і також вискочив за ним на ринок. Зять побіг до тої господи, де вони вечеряли, почав кричати на гвалт, благав рятувати старого, щоби не вбили на смерть, і обіцяв за те сто золотих.

Люде кинулися на ринок, вдарили на гвалт, побігли рятувати, але на дорозі їх перестрів молодик — пасерб пана Гринецького, що побіг був також на рятунок з шаблею. Він біг настрашений назад; почав кричати до людей, котрих скликав був Маєрів зять: “Куди йдете! Верніться, я з шаблею, а нічого не вдію, там велике забийство”.

Люде пострашилися, спинилися, потім побігли дати знати на замок до пана Вільги. Пан Вільга, одначе, не дуже взяв собі до серця орендарську біду і тільки післав свого челядника, щоб арештував тих розбійників. Але ті не чекали його приходу, і поки той представник влади прийшов на місце, нікого вже з Олександрової компанії не було. Старого Маєра знайшли убитого. Гроші всі забрано і дорогі річі. Скільки було у старого грошей — сім'я не вмїла сказати. Маєрів зять казав, що його грошей при тім забрано 60 золотих червоних, два золоті великі перстені “з жабинцями”, два великі коралеві намиста з перлами та двоє коней. Одного взяв був Олександр, другого — його брат Яцко і поїхали до Корниці*.

Тут їм не повезло. Базалійські євреї зараз оповістили про убийство орендаря по сусідніх містах і селах. Олександра притримав корницький вїйт, забрав собі коня, а самого всадив до арешту, до хати Андрія Кушніра. Був він не один; вїйт саджав туди ріжних підозрілих людей, у котрих відбирав ріжні підозрілі річі, які мали якусь вартість.

Так всадив він туди двох людей з Острога, арештувавши у них постави сукна. Поки вони там сиділи, сталася в Корниці тривога: напали на місто чи, може, показалися де в сусідстві козаки. Війт утік від них до Ляховець*. Містечко зісталось без начальства, і в'язні могли тікати. Олександр оповідав потім на суді, як люде казали йому: “Тікай, коли почуваш себе винним в тім убийстві жида!” Але він — мовляв — не почувавши себе винним, не втік, ходив по містечку свобідно, аж тривога втихла, начальство вернулось і з Базалії приїхав єврей Яков Аронович з уповажненням від базалійського міського уряду, забрав Олександра і відвіз його до Дубна*, де сидів уже арештований його брат Яцко.

Дня 26-го марта судили Олександра на уряді міським в Дубні. Обвинувачував Маєрів зять від себе й іменем Маєрової вдови Диньки. Олександр спочатку відпекувався рішуче всякої участі в сім убийстві і вигороджував також брата Яцка. Казав, що він нічому не причетний, не був у тій купі, як орендаря забито, бо хто вбив, той утік, а його з Яцком взято невинно — і він до Корниці не тікав, а ходив взяти довг з п. Роєцького, що йому був винен за оренду, яку у нього він тримав, тільки не застав його — і про арешт свій промовчав.

Але його відпекування нічого не помагали. Маєрів зять міцно стояв на своїм обвинуваченню і доводив вину Олександра:

— Чи не пам'ятаєш, як ти нас бив; я тебе просив, аби не вбивав нас, казав я тобі: пригадай, що я заплатив довг за тебе, який ти був винен п'ятдесят золотих. А ти, не дбаючи про те, забив мого тестя, утік до Корниці і там тебе пан війт піймав і всадив до в'язниці.

На ті його слова Олександр так оповідав:

— Я не тікав, а добровільно прийшов до Корниці. Пан Корницький, спіткавши мене, спитав, звідки я. Одповів, що з Базалії. А він на те сказав: “Дали знати євреї базалійські, що вбито там єврея орендаря базалійського, вбили міщани тамошні з двома вихрестами”.

І оповів, як він сидів в арешті в господі Андрія Кушніра і мав змогу втекти під час пополаху, але лишився в Корниці, бо не почувався до ніякої вини.

Маєрів зять на те припер Олександра, що “він не пішки пішов до Корниці, як каже, а приїхав на наших коні, і того коня відібрав йому пан війт корницький”. Олександр таки відпирався, казав, що “я таки прийшов до Корниці пішо, а не на коні приїхав. Коней забрав Яцко Тяглик, що вбив орендаря, і з тими кіньми утік, тільки в нього жовніри відібрали коня — то я чув тільки, а сам не був там і до того вчинку не причинний”. І свідчився урядом міським базалійським і громадою всею, що його при убийстві не було і не бив він тих жидів, ані на очі не бачив. І брат його Яцко-вихрест, що сидить у Дубні в замку, теж нічого не винний.

На те Маєрів зять положив перед урядом лист уряду міського базалійського до пана Вільги з дня 4-го лютого: в тім листі, називаючи його не Олександром, а Леськом, обвинувачено за убиття небіжчика Маєра, орендаря базалійського.

Так упав Олександрів відклик до базалійської громади.

Суд, вислухавши обидві сторони, уважаючи на сей лист і на підозрілу утечу Олександра до Корниці, на основі науки права посполитого, постановив дати на муки сього Олександра, котрого міщани базалійські називають у своїм листі Леськом, аби явна правда показала.

Прочитавши Олександрові сю постанову, суд наперед питав його ще раз “лагідними словами”, чи був він при тім, як забито Маєра орендаря.

Відповів на се Олександр:

— Я сидів у домі шинковім у Катерини і прийшов до мене Панащик і закликав. Я не знав, на що, а коли прийшов до Моткового дому і Яцко кравець вихрест прийшов зі мною, застав я там Яцка Тяглика, Миська Мінняйла, Лупиноного сина і зятя, що мешкали в Мошківій господі. Всі вони почали мене намовляти, а сами вже, видно, наперед умовилися між собою убити орендаря. Казали, що будемо мати здобич. Але я з Яцком на те не пристав, сказав: я не хочу — і ми пішли від них і з ними на тім учинку не були. Тільки бачили ми, йдучи вночі з Яцком кравцем, що в домі Мошківім вікна відчинені, і тими вікнами Яцко Тяглик і Панащик лізли до сіней, а Мисько Мінняйлик з Лупиним сином і зятем також стояли напоготові. Вони всі й убили небіжчика орендаря. Був з ними при тім убийстві брат мій Яцко-вихрест і сі господарі обидва — Лупин син, і зять, і Мисько Мінняйлик. Але я при тім не був, і ради їх на те не слухав, і з тих грошей, що вони забрали у жидів, вони мені нічого не давали. Тільки ж чув я від пана вїйта корницького, що жовніри відібрали коней від Яцка Тяглика в Корниці, а більше нічого не знаю.

Се вже було дещо більше, ніж говорив Олександр перше, і тому суд з тим більшою рішучістю казав його мучити.

Звичайно першою категорією тортурів було “потягання”. В “добре урядженім” магістратськім суді повинна була бути осібна комора для тортур з потрібним інструментом.

Обвинуваченого, розібравши наголо або до сорочки, вбирали в міцні шкіряні поручі, примощьовані до грубої линви, намотаної на коловорот, а до ніг прив'язували залізну кулю; кат підтягав його линвою до стелі, аж поки куля не повисла свобідно в повітрі, всі м'язи тіла з невимовним болем розтягалися, і члени виходили зі своїх сугавів. Давши нещасливцеві повисіти і намучитися досить, йому задавали в сій страшній позиції питання і записували їх до протоколу.

За першим таким “потягненням” Олександр сказав:

— Був я при тім убийстві, але сам не бив, тільки бив києм Панащик, Яцко Тяглик і Яцко кравець.

Потім, коли подержали його ще довше, додав:

— І я був причетний забиттю небіжчика орендаря: ударив його шаблею, раз, плазом. Але зятя його не бив і грошей не брав. Гроші взяв Яцко Тяглик, і Панащик, і господарі ті. Яцко кравець також у тім убийстві винен, бо його києм бив.

Тоді пустили його і дали відпочити, а потім підвісили вдруге і за другим, ще болючішим потягненням, він сказав:

— Гроші забрав Яцко Тяглик з іншими. А я орендаря тільки раз ударив плазом, а зятя рогатиною. А на смерть забили орендаря Панащик, Мисько Мінняйлик і вихрест Яцко кравець, той, що сидить тут у Лубенськiм замку. Коней забрав Яцко і дав мені одного, а сам на другім, і поїхали ми до Корниці. А як приїхали туди, жовніри забрали коня у Яцка, а в мене взяв собі коня вїт корницький.

Не знати вже, де була правда, чи в сих останніх признаннях, чи в попередніх, бо чимдалі, тим більш ставалося очевидно, що змучений Олександр стратив уже всяку силу відпорну і готов був давати якраз саме такі відповіді, яких від нього хотіли, аби не мучитися. Та коли питали його ще про єврея Мошка, чи не збирався і його вбити, Олександр спочатку сказав, що не знає, але потім і на се потакнув, що син Лупин і зять, власне, на те й мешкають у Мошковім домі, аби його вбити. “І вони то нам і відімкнули тоді вікна”.

Але суд не був вдоволений і сими признаннями і велів мучити Олександра до кінця. Кат потягнув його третій раз і припікав по тілу огнем. Але Олександр не міг сказати більше, тільки те саме: “Убили орендаря зять і син Лупин, Яцко Тяглик, Мисько Мінняйлик, Яцко кравець, що тепер у замку сидить, і я був там же. Господарі відчинили тоді вікна до сіней і вони збиралися вбити і Мошка з Яцком Тягликом”.

Потім, знявши Олександра з мук, прочитали йому протокол. Він був уже зламаний тортурами, погодився з думкою про неминучу кару смерті і тільки не хотів нових мук. Тому заявив, що в протоколі все вірно, так, як він показував на муках, і він все те “добровільно підтверджує”.

Тоді суд спитав його, як хоче приготувитися до смерті? Чи покликати йому священика, тому що він був вихрещений на християнську віру. Олександрові ще відкрилася слаба можливість щось виторгувати від смерті за поміччю релігії — удатися до протекції духовенства, просити пожалувати як вихреста, може, попробувати щось зискати, заявивши бажання перейти на католицьку віру з православної, на котру його вихрестили козаки. Але видно, що муками зломлена вже була в нім всяка енергія самозаховання, він покінчив в останніх хвилинах всі рахунки з життям. Ренегат, розбійник і

бозна ще хто — він мав тепер перед собою тільки одно: вмерти як годиться, і хотів сього. І на запитання суду сказав:

— Я не з доброї волі охрестився, козаки мене охрестили. Немало наших вихрестилося, а потім знову жидами стали, і я не хочу бути християнином. Прошу, аби мені вмерти в жидівській вірі, а ім'я моє Лейба.

Вислухавши се, уряд посвідчився возним, шляхетним Яном Пчолкою, щодо слів підсудного, що він ухиляється від християнської смерти. Але перше ніж перейти до засуду, постановив ще такі покликати православних духовних з міста: протопопа лубенського, отця Семена Кониського і отця Дмитра вікарія лубенського, аби вони його з обов'язку свого священничого намовляли триматися християнської віри, в яку його охрещено, — і висповідатися на смерть. Але Олександр їм повторив, що вихрестився він поневолі, а тепер іде вже на смерть, на життя не має надії і хоче вмерти в жидівській вірі. А називається Лейба і просить, аби так було.

Тоді суд приступив до декрету. Уважаючи, що з посвідчень обох сторін і признань, добровільно даних на тортурах, показується явно, що Олександр вихрест був учасником убийства жида Маєра, орендаря базалійського, разом з іншими базалійськими міщанами, вчисленими в сім процесі, знаходить, на підставі права християнського, ближчою до доказу своєї справи присягою сторону жалобників: Диньку, жінку жида Маєра небіжчика, і зятя його, тому що Олександр, прийнявши віру християнську, тепер її не хоче триматися і від неї відступив. Має Динька з зятем удвох зложити присягу в тім, що Олександр був винен в убийстві небіжчика разом з іншим товариством.

Питано Олександра, чи жадає присяги жалібників. Відповів, що не жадає і добровільно звільняє їх з присяги, признаючи себе винним — і не хоче їм робити ще тої прикрости.

Тоді й суд жалібників від присяги звільнив і, вважаючи вину доведеною, нинішнього обвинуваченого на підставі права магдебурзького, в часті четвертій описаного*, засудив яко убийника на кару смерти, відрубанням голови мечем, а засуд для пам'яті велів записати.

Вихрест Олександр в смерті своїй приложився до віри отців.

ської області. Простягається на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. Чорногора — крутосхиле середнього р'я, над яким підносяться вершини головного хребта. Найвища вершина Чорногори та України — Говерла (2061 м). У тексті згадані вершини Великі Ребра (2001 м) із східним від-рогом — Шпицями (1863 м). Натомість сьгодні назва Чорна Гора належить однинчій горі вулканічного походження з пологими схилами (висотою лише 565 м) поблизу м. Виноградного Закарпатської області.

Льця (Льцівка) — притока Чорного Черемошу.

... верхи чорного Груня й Буківця... — названі вершини Чорногори Чорний Грунь висотою 1477 м, Буківець — 1258 м.

... широка долина Пруту... — Прут — річка в південно-східній Європі, ліва притока Дунаю. Бере початок на північних схилах хребта Чорногора в Українських Карпатах.

... перегородила мені дорогу доволі серйозна засіка — засіка — оборонна перешкода на шляху наступу ворога в лісовому масиві: зрубані дерева укладаються верхівками в бік очікуваного наступу противника.

с. 230 Люди думали, що я вмер, вертаючись з Замостя — вважають, що М. Кривоніс помер під час облоги Замостя (листопад 1648 р.). Причина смерті достеменно невідома. Найбільш поширеною є версія, що він помер від чуми, яка охопила тоді козацьке військо. Деякі історики припускають, що Кривоніс був убитий за таємним наказом Б. Хмельницького, який прагнув позбутися небезпечного конкурента. Ще одна версія, — що Кривоніс умер від рани, одержаної у бою.

с. 231 ... чутки були такі, що Кривонос весь час ворогував з гетьманом... — в історичних джерелах є уривчасті й суперечливі свідчення про конфлікт, який наприкінці 1648 р. виник між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом. Після перемоги козаків під Корсунем по всій Україні розгорілася війна між українськими козацько-селянськими і польськими шляхетськими загонами. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 р. між загонами М. Кривоноса і шляхетськими частинами під проводом князя Я. Вишневецького, у липні козаки взяли добре укріплені фортеці Полонне і Бар, що викликало у польському суспільстві сенсацію не меншу, ніж жовтоводська та корсунська поразки коронних військ. Значна частина Волині і все Поділля перейшли під контроль Кривоноса. Війна на Поділлі перешкоджала встановленню перемир'я між Б. Хмельницьким і Польщею. У зриві мирної угоди були звинувачені і Кривоніс, і Вишневецький. Вони склали всю вину один на одного. Б. Хмельницький у той час офіційно відмежувався від дій Кривоноса. Він писав польським комісарам, призначеним для укладення перемир'я, що не дозволяв Кривоносові ані зав'язувати бої, ані займати міста. Дослідники ставлять під сумнів ширість таких заяв гетьмана. У серпні армія Кривоноса з'єдналася з головними силами Хмельницького, який іще в липні виступив із Чигирина. Кривоніс узяв активну участь у поході Хмельницького під Львів та Замостя у серпні—листопаді 1648 р. У деяких документах зустрічаються звістки про суперечки та навіть гострі конфлікти між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом. Одна з таких суперечок призвела до арешту Кривоноса; його прикували "ланцюгом за шию до гармати", але через день звільнили.

Вихрест Олександр

Перша публікація: Промінь — 1917. — № 5—6.

Автограф невідомий. Датуємо приблизно з огляду на першу публікацію 1917 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 377—387.

с. 233 Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією... — йдеться про видання: Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ Подольскомъ и Вольнскомъ Генерал-Губернаторѣ. — Часть 3, томъ IV: Акты, относящиеся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго. — К., 1914. Події, які лягли в основу оповідання "Вихрест Олександр", описані на сторінках 100—106 цього видання.

М. Грушевський, як це було і в оповіданні "Неробочий Грицько Кривий", бере сюжет з реальних історичних джерел і пробує трансформувати документальну оповідь у літературний твір. На цей раз, як видається, це йому вдалося менше. Зазначимо, що серед сучасних істориків та філологів немає одностайної думки щодо жанру "Вихреста Олександра". Однак сам автор умістив цей твір серед оповідань збірки "Під зорями" — один із суттєвих аргументів на користь того, щоб вважати його такі літературним твором.

... пропащих людей в роді братів-вихрестів — вихрестами називали прихильників іудаїзму або ісламу, які добровільно чи примусово перейшли в християнство. На Україні серед вихрестів найбільшу кількість традиційно становили євреї і татари.

... ріжні утікачі, поляки й євреї, що повтікали до Польщі, стали повертатися на свої попе-лиця — серед учасників антипольського повстання були сильні антиєврейські настрої. Це було пов'язане з тим, що пани-землевласники часто здавали свої маєтки разом з селянами в оренду, як правило, — євреям. Оскільки орендар розпоряджався маєтком лише протягом відносно короткого періоду, він намагався отримати якнайбільший прибуток з нього, жорстоко визискуючи селян. Відповідно, ненависть широких мас населення поширювалась не лише на євреїв-орендарів, але й на всіх осіб іудейського віросповідання. За період повстання загинуло близько 30 тисяч представників єврейського населення. Страти панів і євреїв супроводжувались погромами і пограбуваннями з боку учасників народного повстання.

Базалія — селище міського типу тепер Теофіпольського району Хмельницької області.

с. 234 Корниця — село тепер Білогірського району Хмельницької області.

с. 235 Ляхівці — селище міського типу, з 1946 р. перейменоване в Білогір'я, тепер центр Білогірського району Хмельницької області. Засноване в 1441 р., магдебурзьке право — з 1583 р.

Дубно — місто обласного значення в Україні, тепер центр Дубенського району Рівненської області. Дубно згадується у писемних джерелах з 1100 р., але засноване значно раніше. Перша згадка про нього зустрічається в Ппатівському літописі.

с. 238 ... на підставі права магдебурзького, в часті четвертій описаного... — у цій частині йдеться про правила обрання суддів та діяльність міських судів.

Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Хмельницький в Переяславі

Вперше опубліковано окремим виданням у Києві 1917 р.

Авторська дата: “Симбірськ, Колки, 1915”, тобто драму М. Грушевський написав під час перебування у засланні.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 391–486.

с. 241 Образи сі оперті головно на дневнику посольства комісарів, списаного Мясковським — йдеться про щоденник львівського підкоморія Войцеха Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького на початку 1649 р., вперше опублікований у кн.: Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. — Томъ I. — К., 1898. — С. 314–329; републікація уривків щоденника у перекладі українською мовою була здійснена у виданні: Історія України в документах і матеріалах. — Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки) / Склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — С. 146–147, 150–158. Як зазначив М. Грушевський у преамбулі до твору, він широко використав нотатки В. Мясковського, коли створював діалоги Б. Хмельницького з польськими комісарами. Названий щоденник й інші історичні джерела були використані також для достовірного відтворення різних настроїв між козаками, зокрема, планів замаху на Б. Хмельницького та інших важливих деталей того бурхливого часу. Дія п'єси відбувається у Переяславі, де 9–16 лютого 1649 р. проходили переговори Б. Хмельницького з депутацією від польського уряду, яку очолював київський воєвода Адам Кисіль.

... посольства Смяровського... — для боротьби з українським визвольним рухом польська шляхта не гребувала й підступними ходами. Показовою у цьому плані була місія православного шляхтича-українця, королівського секретаря Якова Смяровського, якого король у березні 1649 р. “вирядив до Хмельницького наче у посольстві, насправді ж для бунту”. Розраховуючи на те, що Смяровський у свій час був підстаростою черкаським і мав чимало знайомих поміж козацькою старшиною, польська верхівка спробувала підкупити козаків. Фактично королівський секретар виїхав в Україну для організації змови проти українського гетьмана, маючи для спокуси козацької старшини 50 чистих нобіляційних листів-привілеїв, куди залишалося лише вписати прізвище пошукувача шляхетського герба. Прудкий шляхтич знайшов лише чотирьох запроданців поміж повстанцями, п'ятий виявився патріотом. 11 травня Яків Смяровський був убитий козаками.

... Богдан Хмельницький, гетьман козацький, в тім часі коло 55 літ — сучасні історики фіксують дату народження Б. Хмельницького — 27 грудня 1595 (6 січня 1596) року.

Олена Хмельницька, бувшиа Чаплінська (або Чапліцька), жінка гетьмана, коло 30 літ — Олена (Мотрона; р. н. невід. —1651) — шляхтянка, дружина Данила Чаплінського, особистого ворога Б. Хмельницького. З нею гетьман одружився у грудні 1648 р. Хоча сам Богдан палко кохав Мотрону, його оточення і насамперед його сини бажали позбутися її. Серед старшини гетьманшу називали “ляшкою” і підозрювали у зв'язках із колишнім чоловіком Чаплінським. У травні 1651 р. відомий своїм лютим норвом Тиміш Хмельницький під час перебування батька у поході стратив свою ненависну мачуху, повісивши її на воротах садиби.

Захар Хмельницький, свояк гетьмана — свояк — це брат дружини або чоловік сестри, а Захар Михайлович Хмельницький був двоюрідним братом Богдана. Точні роки життя невідомі.

Іван Чорнята, військовий обозний, старий чоловік — Іван (Герасим?) Чорнота (Чернята, Чарнота; 1613–1651) — український військовий діяч, полковник, генеральний обозний у 1649–1651 рр., сподвижник Хмельницького.

Семен Чорнята, його син, молодик — бракує даних про цю особу, ймовірно, персонаж вигаданий.

Іван Виговський, писар військовий — Іван Остапович Виговський (?–1664) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького у 1657–1659 рр.

Іван Ковалевський, осавул військовий — український військово-політичний діяч, дипломат, генеральний осавул в уряді Б. Хмельницького (1655, 1656), І. Виговського (1658) та Юрія Хмельницького. Своєк Богдана Хмельницького, його особистий перекладач. Точні роки життя невідомі.

Петро Дорошенко, арматний писар — Петро Дорофійович Дорошенко (1627–1698) — український військовий, політичний і державний діяч. Учасник Хмельниччини (1648–1657), козацько-мос-

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.